

**Розділ I. ДИНАМІКА КУЛЬТУРИ. КУЛЬТУРНА ПАМ'ЯТЬ.
КУЛЬТУРА ТА ТРАДИЦІЇ**

**Part I. DYNAMICS OF CULTURE. CULTURAL MEMORY.
CULTURE AND TRADITIONS**

УДК 008(100)

**КОНЦЕПЦІЇ РОЗВИТКУ СВІТОВОЇ КУЛЬТУРИ
В ДОСЛІДЖЕННЯХ XVIII – ПЕРШОЇ ПОЛ. XX СТ.**

Бондарчук Ярослава Віталіївна – кандидат мистецтвознавства,
доцент кафедри документознавства та інформаційної діяльності,
Національний університет «Острозька академія», м. Острог
orcid.org/0000-0002-6638-4399
doi.org/10.35619/ucpmk.vi31.212
Yaroslava.Bondarchuk@oa.edu.ua

Розглянуто головні концепції культурної еволюції людства, що виникли в XVIII – першій пол. XX ст. Виявлено, що розмаїття наукових напрямів, дотичних до цієї теми (еволюційний, циклічний, дифузійний, релятивістський та ін.) обумовлюється акцентуванням різних питань у її проблематиці. З'ясовано, головні ідеї вчених XVIII – першій пол. XX ст., що стали основою для подальшого розвитку теорій еволюції людства.

Ключові слова: культурна еволюція людства, діалектико-матеріалістичне розуміння історії, еволюціонізм, циклізм, релятивізм, дифузійнізм, тоталогічне трактування всесвітньо-історичного процесу, монадологічна концепція.

Постановка проблеми. Виявити, що є першоосною культурно-історичної еволюції суспільства, який її характер та закономірності намагались мислителі багатьох поколінь. У вирішенні цих питань вагоме значення мали праці філософів XVIII – першої пол. XX ст., оскільки, на відміну від попередників, вони могли узагальнити більш обширний історичний досвід суспільства, в якому відбулися зміни соціально-економічних формацій від первісного ладу до соціалістичного устрою. Головні положення вчень цих авторів розглядались у багатьох працях з історії філософії, проте підготовка узагальнюючого дослідження, в якому простежувався розвиток протягом двох століть концепцій світового прогресу і здійснено їх порівняльний аналіз залишається проблемою.

Мета праці – розглянути концепції культурного розвитку людства, що належать авторам XVIII – першої пол. XX ст. у хронологічній послідовності їх створення, простежуючи спадкоємність у розвитку ідей, і виявити, які з них стали базовими для теорій всесвітньо-історичного розвитку, створених у др. пол. XX–XXI ст.

Виклад основного матеріалу. Розглянути історію людства як закономірний процес і виявити головні його етапи намагались філософи багатьох поколінь, узагальнюючи матеріали, нагромаджені до їхнього часу. Особливе значення мають праці просвітників, серед яких виділяється монографія з п'яти книг італійського мислителя, засновника культурології та філософії історії Дж. Віко (1668–1744 pp.) «Нова наука про спільну природу націй» (*Principj di una scienza nuova d'intorno alla commune natura delle nazioni*, 1725). Оскільки це перша систематизована праця з соціальної і культурної динаміки, доцільно зупинитися на її головних ідеях. На відміну від інших просвітників, які приділяли головну увагу особливостям соціального і політичного розвитку окремих націй, Дж. Віко вперше, застосовуючи порівняльний метод, спробував знайти не відмінності, а спільні закономірності і дійшов висновку, що, незважаючи на безліч різних конкретних звичаїв, у всіх народів «історія повторюється вічно, проходячи цикли трьох стадій: божественної, героїчної та людської, і ніколи не виходить з цього кола» [21]. У назві стадій, які дав Дж. Віко, очевидні паралелі з назвами епох єгипетського жерця III ст. до н.е. Манефона, котрий поділив історію Єгипту на вік богів, вік напівбогів-героїв та вік фараонів. Поступальний розвиток людства, на думку Дж. Віко, починається з періоду дикості – найпримітивнішого розвитку кам'яної техніки та відсутності будь-яких релігійних вірувань, якому вчений присвятив першу книгу. Після періоду дикості змінюють одна одну три названі стадії. Перша з них «Вік богів» або «Вік поетичної мудрості» охоплює первісне суспільство того часу, коли люди обожнювали сили природи, перетворюючи їх на божества. Саме релігія була одним із найголовніших чинників, який дозволив людині перемогти свою тваринну природу. Про

божества складались поетичні міфи, що були, за словами Дж. Віко, «першими історіями язичницьких націй». Тому другу книгу, присвячену цій стадії, автор назвав «Про поетичну мудрість». Наступний етап розвою Дж. Віко назвав «Вік героїв» (III–I тис. до н.е.), оскільки у той час із виникненням і розвитком держав з'являються визначні особистості, військові, політичні та духовні лідери, котрі керують суспільством, а боги набувають антропоморфних рис. Одне з найяскравіших відображень той період отримав у творах Гомера, тому третю книгу вчений назвав «Про відкриття істинного Гомера». Четверту книгу «Про поступальний рух, що здійснюється націями», Дж. Віко присвятив наступному етапу розвитку суспільства, який називає «людський» – періоду, коли виникають закони і держави. У п'ятій книзі «Про повернення людських речей при відродженні націй» учений писав про повернення божественного періоду, який у нього асоціюється з першими віками середньовіччя, коли починало поширюватись християнство. Божественний період знову змінюється героїчною стадією – часами «чистих і благочестивих війн», що розпочинаються варварськими християнськими королями, а після цього знову настає так званий людський період утворення варварських держав.

Дж. Віко вважають класичним виразником циклічного напрямку в світовій філософсько-історичній думці. Зокрема американський соціолог російського походження П. Сорокін писав, що Віко «не визначає будь-якої безперервної тенденції, за якою відбуваються вічні цикли», не говорить про перспективу і кінцевий результат розвитку, що заперечує будь-який прогрес у його теорії і доводить, що людство топчеться на місці або рухається по замкнутому колу. За словами П. Сорокіна, «...це, швидше, систематична теорія безцільних циклів історії» [21]. З нашого погляду, очевидно, що згідно з концепцією Дж. Віко, цикли повторюються «в іншому забарвленні», у новій якості. Отже, людство, згідно з його теорією, рухається не колом, а по спіралі, і цей рух має прогресивний характер. Згодом ідея розвитку по спіралі, що поєднує лінійну і циклічну теорії, буде розвинута Гегелем, Марксом, Енгельсом та іншими мислителями XIX ст.

На відміну від Дж. Віко, більшість просвітників (Ш. Л. Монтеск'є, Ф. М. Вольтер, А. Р. Тюрго, Ж. А. Кондорсе) були прихильниками парадигми, що тлумачила історію як не циклічний, а лінійно-поступальний процес, головним двигуном якого є людський розум. Однією з перших праць на цю тему стала книга Ш. Монтеск'є «Про дух законів» (*De l'esprit des lois*, 1748), у якій автор, узявши до уваги історію більшості народів земної кулі, встановив, за його словами, «загальні начала і побачив, що окремі випадки ніби самі собою підкорюються їм, що історія кожного народу впливає з них як наслідок» [11; 159]. До філософсько-історичного вчення Монтеск'є подібна концепція Вольтера, викладена у працях: «Філософія та методологія історії» і «Досвід про звичаї і дух народів» (1759 р.). Розвинуте Вольтером у загальних рисах прогресистське тлумачення розвитку людства знайшло подальшу розробку в працях: А. Р. Тюрго «Міркування про загальну історію» (1750 р.) та «Послідовні успіхи людського розуму» (1760 р.), А. Фергюсона «Досвід історії громадських спільнот» (1768 р.), Ж. А. Кондорсе «Ескіз історичної картини прогресу людського розуму» («Начерк історичної картини прогресу людського духа», 1794 р.). У цих працях, висуваючи беззаперечну ідею поступального розвитку людства, вчені створювали умоглядну, ідеальну картину прогресу, представляючи його як однолінійний шлях, по якому йдуть усі народи разом або один за одним, одні швидше, інші повільніше, і вершиною якого є європейське індустріальне суспільство.

Німецький філософ Й. Г. Гердер (1744–1803 рр.) у праці «Ідеї до філософії історії людства» (*Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*, 1784–1791 рр.), не заперечуючи поступального характеру історичного процесу і розглядаючи його як планетарний, глобальний і поліцентричний, розкритикував теорії французьких просвітників за європоцентризм і абстрактність, назвавши їх «романами про всезагальне прогресивне вдосконалення світу, в які не вірив ніхто, принаймні не вірив справжній дослідник історії» [5; 274]. Погляди Й. Г. Гердера та ін. представників німецької класичної філософії кінця XVIII – поч. XIX ст. (І. Канта, Й. Г. Фіхте, Г. Ф. Гегеля) були якісно вищим щаблем порівняно з просвітницькими концепціями, однак за своїми головними ідеями близькі до них у трактуванні суспільного прогресу як розвитку розуму. Якщо більшість просвітників мали на увазі людський розум, виключаючи будь-який вплив божественної сили, то Г. Ф. Гегель, розглядаючи культурну еволюцію за законами діалектики як історичний розвиток людства по спіралі, пов'язував його з впливом абсолютного розуму світового Духа [4].

XIX ст. значно розширило часові рамки досліджень, що стосувались культурної еволюції людства, оскільки відкриття палеолітичних стоянок на багато тисячоліть відсунуло початок цього процесу. Якщо до цього часу точка зору, що всесвіт створений Богом упродовж 6 днів 5 508 р. до народження Христа, була панівною, то дослідження первісних стоянок, знярядь праці та творів мистецтва розхитали це твердження. З 30-х років XIX ст. у Західній Європі починається активне вивчення найдавнішого періоду історії. Його започаткував французький вчений Жак Буше де Перт

(«Jacques Boucher de Crèvecœur de Perthes» 1788-1868), котрий у 1832 р. на берегах р. Сомми розпочав збір і опис первісних знарядь праці та творів мистецтва. У 1847 р. вийшла його праця «Кельтські та допотопні старожитності» («Antiquités celtiques et antédiluviennes»), у 1860 р. – «Допотопна людина та її праця» («Antiquités celtiques et antédiluviennes») [21; 9–10]. Висновки Буше де Перта, що виявлені ним оброблені кремені є знаряддями праці первісної людини, підтримав англійський геолог Чарльз Лайєлл (Charles Lyell, 1797–1875 pp.) у своїй монографії «Геологічні докази давності людини» («Давність людини», 1863 р.). У 1836 р. Едуард Ларте (Lartet, Édouard) (1801–1871 pp.) почав розкопки французьких палеолітичних печер Ле Мустьє, Оріньяк, Ла Мадлен. Величезна колекція (30 000 од.) давніх знарядь праці зібрана у Національному музеї в Копенгагені, відкритому в 1807 р. Працівник музею К. Ю. Томсон розділив її на 3 розділи: кам'яний вік, бронзовий та залізний. Теорію трьох віків розвинув учень Томсона – Ієнс-Якоб Ворсо (1821–1850 pp.). Із 1853 р. почалось вивчення неолітичних будівель на палях у Швейцарії, до 1875 р. їх відкрито до двохсот. Оскільки знаряддя, виявлені в Данії та Швейцарії, значно відрізнялись від виявлених у Франції, англійський історик Дж. Леббок (John Lubbock, 1834–1913 pp.) у книзі «Доісторичні часи» (1865 р.) розділив кам'яний вік на 2 етапи: палеоліт і неоліт. У 1869 р. Габріель Мортільє (Gabriel de Mortillet, 1821–1898 pp.), спираючись на різні типи кам'яних знарядь праці, розробив першу періодизацію кам'яного віку, розділивши його на шельський, мустьєрський, оріньякський, солотрейський, мадленський, робенгаузенський періоди.

Отже, до середини ХІХ ст. відкрито чимало стоянок первісних людей, зібрані їхні знаряддя праці і, що особливо важливо, їхні твори мистецтва. У 1860 р. Е. Ларте в одному з гротів Маса знайшов ріг оленя з гравірованою на ньому головою ведмеда, у 1864 р. у печері Ла Мадлен він разом зі своїм англійським колегою Г. Крісті виявив фрагмент бивня мамонта із зображенням довговолового мамонта. Тоді ж встановлено, що знайдений ще в 1834 р. ріг оленя із зображенням ланей є пам'яткою творчості первісної людини. Ці палеолітичні артефакти виявились не тільки не примітивними, але вражали дослідників якщо не досконалістю, то принаймні неабиякою майстерністю виконання і, за словами німецького антрополога К. Фогта (1817–1895 pp.), «унеможливили припущення, що бідність і потворність форм були неодмінними супутниками первісної людини» [24; 24].

Питання, коли починається історія людства, хвилювало мислячих людей Російської імперії, які відносно цієї проблеми поділились на два табори. Біблійну точку зору, що історія людства починається 7 000 років тому, обстоювали: В. Докучаєв у праці «Теорія Дарвіна перед судом Священного писання як самої давньої історичної та біологічно-зоологічної пам'ятки» (1869 р.), М. Погодін («Проста мова про мудрі речі», 1873 р.), Ф. Буслаєв («Згадки і мрії про первісну людину», 1873 р.), О. Беляєв («Значення книги Буття для археології», 1887 р.). Цим публікаціям крім перекладеної літератури протистояли праці Д. Сонцова «Про кам'яний вік» (1870 р.), Л. Попова «З первісного життя людини» (1880 р.), О. Уварова «Археологія Росії. Кам'яний період» (1881 р.) [22; 14].

Вагоме значення для підтвердження існування людини значно більший проміжок часу, ніж стверджувала церква, мало відкриття низки стоянок кам'яного віку в 70-80 роки ХІХ ст. Першою палеолітичною пам'яткою, відкритою в Україні в 1873 р., є стоянка Гінці в Лубенському повіті, дослідження якої розпочато проф. Київського університету, геологом К. Феоділаковим (1818–1901 pp.) та археологом Ф. Камінським (1845-1891 pp.). У 1877 р. О. Уваров розкопав палеолітичну стоянку Карачарово на р. Оці біля Мурому. У 1879-1880 pp. К. Мережковський виявив палеолітичні шари у дев'яти печерах Криму. У 1878-1880 pp. О. Іностранцев (1843-1919 pp.) вів збір матеріалів неолітичного часу, виявлених при будівництві каналів біля Ладозького озера. У праці «Доісторична людина кам'яного віку на узбережжі Ладозького озера» (1882 р.) він запропонував датувати первісні знаряддя на основі виміру товщі торфу, що утворився над ними, враховуючи скільки дюймів породи утворюється за 1 рік [22; 10, 17]. У 1879 р. І. Поляков (1847–1887 pp.) відкрив палеолітичну стоянку Костенки 1 у Воронежській обл., крім того дослідив десятки неолітичних стоянок біля Онезького озера, на Верхній Волзі, в Тункінській котловині, на Сахаліні. У 1884 р. І. Савенков (1846–1914 pp.) розпочав дослідження палеолітичних стоянок Афонтова гора на р. Єнісей біля Красноярська. У 1893 р. В. Хвойко (1850–1914 pp.) відкрив і дослідив пізньопалеолітичну Кирилівську стоянку в Києві, в 1896 р. – пам'ятки Трипільської культури у селах Трипілля, Жуківці, Стайки.

Визнання культури палеоліту найдавнішим повноцінним етапом культурної еволюції людства, який став основою для його подальшого розвитку, було одним із головних стимулів осмислення процесу історії світової культури. А ще цього вимагало нагромадження величезного фактичного матеріалу, що стосувався цивілізацій Давнього світу, Середніх віків та Нового часу. Нагальна потреба в осягненні закономірностей еволюції культури та її найдавнішої стадії – культури первісного суспільства обумовила появу численних наукових праць на ці теми.

Фундаментальні монографії, дотичні до всесвітньої історії культури, написані у др. пол. XIX – п. пол. XX ст., пов'язані в основному з дослідженнями представників еволюційної школи – німецького історика Фрідріха Густава Клемма (1802–1867 рр.), його співвітчизника, етнографа А. Бастіана (1825–1905 рр.), англійського філософа Герберта Спенсера (1820–1903 рр.), шотландського етнологу Джона Фергюсона Мак-Леннана (1827–1881 рр.), британського археолога Дж. Лаббока (1833–1913 рр.), англійського етнографа Е. Тайлора (1832–1917 рр.), американського етнографа Льюїса Генрі Моргана (1818–1881 рр.), а також з іменами представників протилежних еволюціонізму напрямів: історичного циклізму М. Данилевського (1821–1885 рр.), Г. Зіммеля (1858–1918 рр.), Г. Рюкерта (1863–1934 рр.), О. Шпенглера (1880–1936 рр.), П. Сорокіна (1889–1968 рр.), культурного релятивізму В. Боаса (1858–1942 рр.), Р. Бенедикт (1887–1948 рр.), дифузійнізму Ф. Ратцеля (1844–1904 рр.), Л. Фробеніуса (1873–1938 рр.), Ф. Гребнера (1877–1934 рр.), О. Менгіна (1888–1973 рр.), В. Чайлда (1892–1957 рр.) та ін.

Еволюціоністи XIX ст. спирались на прогресистські філософсько-історичні концепції просвітників попереднього століття, проте на відміну від них головною рушійною силою розвитку суспільства вважали не розум, а матеріальний чинник – зміни у способі виробництва, які ведуть за собою зміну суспільного устрою і разом з цим зміну культури. Розвиток культури розглядався ними відповідно до прогресу технологій як всесвітньо-історичний процес зміни історичних епох: первісності, Давнього світу, Середніх віків, Нового і Новітнього часу.

Одним із перших істориків, який намагався виявити загальні закономірності культурної еволюції, став Фрідріх Густав Клемм (Friedrich Gustav Klemm, 1802–1867 рр.). У 1843–1852 рр. світ побачила його «Всесвітня історія культури людства» («Allgemeine Kulturgeschichte der Menschheit»), у 1854–1858 рр. – «Загальна наука про культуру» («Allgemeine Kulturwissenschaft»). У цих працях утілилась головна ідея еволюційної теорії культури про існування універсального закону розвитку, який розглядався як прямолінійний поступовий процес переходу від більш простих до складних форм, притаманний усім народам. Концепцію культурної еволюції вчений об'єднував із расовою теорією, пояснюючи відмінності у рівні культур народів різними якістьми рас, але «все ж не втрачав поваги до ідеї людства як єдиного цілого і як загальної точки відліку в своїх дослідженнях» [9].

Визнаним лідером англійської школи еволюціонізму став етнограф і культуролог Е. Тайлор (1832–1917 рр.). У своїх працях «Дослідження в царині давньої історії людства і розвитку цивілізації» (1865 р.), «Первісна культура: дослідження розвитку міфології, філософії, релігії, мови, мистецтва» (1871 р.), «Антропологія: Введення до вивчення людини і цивілізації» (1881 р.) він прагнув показати, що всі народи і всі культури можна розмістити в один ряд, що безперервно і прогресивно розвивається. Еволюцію культури він розумів як розвиток усіх її галузей: промислової, політичної, розумової, моральної, шлях «удосконалення людського роду», на якому всі народи постають як одне ціле, серед яких немає безнадійно диких або надто цивілізованих. «Незважаючи на окремі факти деградації, – зазначав учений, – основною тенденцією культури від первісних до новітніх часів є рух від дикості до цивілізації» [16; 31].

Еволюційна теорія розвитку культури розвинута у працях «Людина в історії» (1860 р.) А. Бастіана, «Основні начала» (1862 р.) Г. Спенсера, «Доісторичні часи» (1865 р.) та «Походження цивілізації» (1870 р.) Д. Лаббока, «Дослідження стародавнього світу» (1896 р.) Д. Мак-Леннана та ін. На відміну від умоглядних теорій просвітників XVIII ст., у творах еволюціоністів XIX ст. схема соціальної та культурної історії людства вперше підкріплена об'єктивними фактичними даними саме у тій частині, де вони найбільше потрібні, – у розгляді ранньої історії первісного суспільства.

Майже одночасно з працями європейських еволюціоністів вийшла фундаментальна монографія американського етнографа Льюїса Генрі Моргана – «Давнє суспільство або дослідження лінії людського прогресу від дикості через варварство до цивілізації» (Ancient society: or, Researches in the Lines of Human Progress from Savagery through Barbarism to Civilization, 1877). У ній учений зробив низку важливих відкриттів, довівши, що основою палеолітичного суспільства і його головною ланкою був материнський рід, що сімейно-шлюбні відносини еволюціонували від проміскуїтету через груповий шлюб до моногамії, а також, вдало пов'язавши ранню («дописемну») історію з пізнішою («писемною»), відстоював, як і Е. Тайлор, думку про єдиний прогресивний шлях розвитку всього людства, який, вслід за Тайлором, Г. Спенсером та Д. Ф. Мак-Леннаном, поділив на етапи: дикості, варварства і цивілізації. На етапі дикості відбувається виникнення людини з тваринного світу і членороздільної мови, винайдення способів здобувати вогонь, перших кам'яних знарядь праці та зброї (дрючка, списа, лука і стріл), у діяльності людей переважає полювання, риболовля і збиранництво, відсутня приватна власність (за сучасною періодизацією це приблизно кам'яний вік, до IX–IV тис. до н.е.); на етапі варварства з'являються відтворювальні форми виробництва: землеробство і скотарство, приватна власність, соціальна ієрархія (це приблизно IX–III тис. р. до

н.е.); на етапі цивілізації виникають класові суспільства, держави, міста, писемність (від III тис. до н.е.) [3]. Теорія Л. Моргана стала класичним прикладом моделі однолінійної універсальної еволюції, основою якої є розвиток виробничих технологій, внаслідок чого розвивається культура. Послідовність розвитку культури виводиться на найвищий рівень узагальнення.

Праця Л. Моргана «Давнє суспільство...» мала значний вплив на формування поглядів Ф. Енгельса (1820–1893 рр.) і стала основою його книги «Походження сім'ї, приватної власності і держави» (*Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staats*, 1884). У наступній праці «Людвіг Фейєрбах і кінець німецької класичної філософії» (1886 р.) Ф. Енгельс, поєднавши діалектику Гегеля та матеріалізм Фейєрбаха, сформулював головні положення діалектичного матеріалізму і поширив їх на розуміння розвитку суспільства. Спираючись на основну догму матеріалізму про первинність матерії і вторинність ідеї, Енгельс, як і Л. Морган, визначав головною рушійною силою історії людства удосконалення технологій виробництва [6].

У вченні К. Маркса прогрес суспільства представлений як зміна суспільно-економічних формацій, основою яких є їхня економічна структура. Головна помилка класиків марксизму полягала у надмірному перебільшенні значення матеріального і недооцінюванні, точніше, відсуванні на другий план, духовного чинника у розвої людства.

Оригінальний погляд на розвиток суспільства, в якому головну роль відіграв духовний чинник, висловив російський культуролог М. Данилевський (1822–1885 рр.). У монографії «Росія та Європа» (1871 р.) він представив нове трактування культурно-історичного прогресу, розуміючи його не як однолінійну, а як полілінійну еволюцію людства, яка не може відбуватися без участі народів різних культурно-історичних типів. На думку філософа, кожний культурно-історичний тип розвивається в результаті народної діяльності і, досягнувши апогею свого розвитку, вичерпує себе, внаслідок чого, не спромігшись на нові свіжі ідеї, починає повторювати й ускладнювати вже досягнуте, що означає межу прогресивного розвитку. Щоб поступальний рух людства не припинився взагалі, кожна цивілізація, досягнувши межі своїх можливостей, повинна поступитися авангардним місцем іншим цивілізаціям і культурам, передати палицю першості у момент зупинки свого розвою іншому культурно-історичному типу, який починає свій рух із нової вихідної точки, з нової ідеї, і йде іншим шляхом. Мультицивілізаційний підхід до розвою суспільства, згідно з яким історія постає як поліцентричне утворення – і шлях, і поле, на яке виходять усі народи, передбачав тенденцію до формування вселюдської планетарної цивілізації [8]. Хоча прийнято відносити концепцію М. Данилевського до історичного циклізму, на нашу думку, позиціюючи розвиток людства як естафету культурно-історичних типів або цивілізацій, М. Данилевський фактично прийшов до тієї самої ідеї єдності всесвітньо-історичного процесу, що й еволюціоністи, лише змінивши назви стадій еволюції і надаючи більшого значення духовним чинникам розвитку людства.

Паралельно з еволюційними теоріями, прихильники яких шукали спільні закономірності розвитку різних народів і відстоювали ідею єдності всесвітньо-історичного процесу, з середини XIX ст. розвиваються альтернативні концепції, автори яких, навпаки, намагались концентрувати увагу на особливостях розвитку різних народів і заперечити єдиний еволюційний процес, що охоплює все людство, протиставивши йому паралельний самостійний розвиток окремих культур. Оскільки прихильники таких напрямів виділяли у кожній культурі цикли: зародження, становлення, розквіту та умирання й оцінювали кожен культуру тільки відносно самої себе, без будь-яких сталих спільних критеріїв, ці течії отримали назви історичного циклізму (від лат. *cuclus* – коло) та культурного релятивізму (від лат. *relativus* – відносний). Одним з головних представників циклізму став німецький філософ Г. Рюккерт (1823–1875 рр.), котрий у працях «Підручник зі світової історії в її органічному уявленні» (*Lehrbuch der Weltgeschichte in organischer Darstellung*, 1857) та «Всесвітня історія» (*Allgemeine Weltgeschichte*, 1861) виділяв 5 історичних типів культур: західно-християнський, східно-християнський, арабсько-мусульманський, індійський та китайський і доводив, що кожний з них розвивається циклічно сам по собі, отже, історія людства – це не єдиний процес, а сума паралельних процесів розвитку окремих культурно-історичних одиниць [14].

Вагоме значення у розробці концепції історії людства як циклічного розвитку окремих культур мали філософсько-культурологічні дослідження О. Шпенглера (1880–1936 рр.), серед яких особливе місце посідає двотомна монографія «Присмерк Європи. Нариси морфології всесвітньої історії» (1918–1922 рр.). Предметом наукового пошуку вчений зробив своєрідність світових культур (або «духовних епох»). Заперечуючи єдність всесвітньо-історичного процесу і загальноприйняту періодизацію світової історії на Давній світ, Середні віки та Новий час, О. Шпенглер запропонував замінити цю періодизацію циклічними історіями багатьох незалежних одна від одної культур, які, існуючи паралельно або послідовно, як неповторні обмежені у часі феномени, переживають, подібно органічним істотам, періоди

народження, становлення, розквіту і умирання. «Людство, – писав учений, – пусте слово. У всесвітній історії я бачу картину вічного утворення і зміни, чудесного становлення й умирання органічних форм» [27; 20, 23, 24]. Важливо підкреслити, що головним критерієм розвитку кожної культури вчений вважав рівень розвитку духовності, а не матеріальних технічних досягнень, як це доводило більшість попередніх філософів-еволюціоністів. Якщо, досягнувши максимуму своїх можливостей і вичерпавши себе, духовна система культури починає формалізуватися, то така культура через деградацію вищих духовних цінностей, з погляду О. Шпенглера, втрачає свою «душу», перетворюється на раціоналістичну цивілізацію і приречена на загибель.

На відміну від еволюціоністів, які доводили, що духовна культура є наслідком розвитку матеріальної бази, містики стверджували, що культура розвивається під впливом надприродних духовних факторів. Подібних поглядів дотримувались представники теософських спільнот та різних течій космізму кінця XIX – поч. XX ст. Британський письменник, філософ-містик М. Холл (1901–1990 рр.) у фундаментальній монографії «Енциклопедичний виклад масонської герметичної кабалічної і розенкрейцеровської філософії» (1928 рр.) пов'язує етапи духовного розвою людства із характеристиками зодіакальних сузір'їв, які вважаються домінантними протягом 2150–2160 років, коли під ними перебуває точка весняного рівнодення (перетину екліптики та екватору). Вчений писав, що назва та характеристика деяких зодіакальних сузір'їв (домінантних у певний історичний період) відповідають релігійним віруванням, провідним у цей час. «Коли сонце було в сузір'ї Бика (Тельця) сонячне божество приймало форму Апіса... Під час віку Овна, ягня стає священним, а жерці при цьому називаються пастухами... Протягом віку Риб риба стає божественним символом...» [25; 114–115]. Ідея М. Холла про відображення релігійно-світоглядних пріоритетів певного історичного періоду в назві та характеристиці зодіакальних сузір'їв, домінантних на той час, буде розвинута в працях дослідників др. пол. XX ст. М. Чмихова, О. Гурштейна та ін.

Однією з найбільш яскравих постатей у філософії п. пол. XX ст. був М. Бердяєв (1874–1948 рр.). У своїй монографії «Смисл історії» (1924 р.) він відстоював думку, що головним вектором розвитку людства є розвиток духовності, а не матеріальних благ, і тому з цього погляду прогресистські еволюційні теорії Г. Клемма, Е. Тайлора, А. Бастіана, Д. Лаббока, Г. Спенсера, Д. Ф. Мак-Леннана, Л. Моргана, К. Маркса і Ф. Енгельса та ін. є неправильними. Вчення про прогрес, як його розуміють матеріалісти, М. Бердяєв називав «утопією земного раю» і писав, що це «тимчасове вчення XIX ст., яке відображає стан свідомості європейського людства XIX ст. зі всією обмеженістю і зі всіма кордонами, поставленими йому часом» [2; 228]. Суть цього вчення в оформленні у цільну теорію головного гуманістичного припущення, що людство може вирішити свою долю своїми іманентними силами і не потребує Божественних сил і Божественних цілей життя. На думку філософа, неправильність цього припущення доводить той факт, що у часових рамках земного світу постійного прогресу будь-якого явища не було і бути не може: гуманізм Ренесансу, Велика французька революція 1789–1799 рр., Російська революція 1917 р. і навіть саме християнство – зазнавали невдачі і замість свободи, рівності та братства, які вони обіцяли людству, давали нові форми нерівності, неволі, експлуатації і людської ненависті. Таким чином історія свідчить, що само по собі людство не може вирішити завдання побудови досконалого суспільства. Найвеличніші цивілізації (давньоєгипетська, вавилонська та ін.), переживши час зародження, становлення і розквіту, хилились до занепаду і навіть, як, наприклад, вавилонська, взагалі щезали з історії. Тут М. Бердяєв сходиться з О. Шпенглером у тому, що єдиного людства не існує, а є окремі народи і цивілізації, які розвиваються циклічно, без прогресу.

Необхідно підкреслити, що це помилкове твердження. Неможливо не погодитись з А. Тойнбі в тому, що «людство не Іксіон, прив'язаний до колеса, і не Сізіф, який нескінченно підіймає один і той самий камінь на ту саму гору» [18; 254] і з М. Данилевським у тому, що будь-яка цивілізація, вичерпавши свої можливості, передає свої духовні і матеріальні надбання іншим народам, які, використовуючи їх, доповнюють своїми досягненнями, що й створює прогресивний поступ розвою всього людства. Натомість М. Бердяєв, захопившись полемікою з прогресистами XIX ст., які трактували прогрес як досягнення комуністичного суспільства й обіцяли людству рай на землі, взагалі в принципі відкидає можливість прогресу в часових земних рамках і розглядає його лише у релігійному месіанському плані як вихід людства поза межі земного світу та часу і поєднання його з трансцендентною божественною духовною надреальністю під час другого пришестя Христа. «Ідея прогресу, – писав учений, – передбачає таку ціль історичного прогресу, яка не іманентна йому, тобто не лежить у часі історії, не пов'язана з будь-якою добою, з будь-яким періодом минулого, теперішнього і майбутнього, але підноситься над часом. Це ідея про настання Царства Божого, царства досконалості, правди і справедливості, яке раніше чи пізніше повинно бути» [2; 223]. Вірити в те, що у майбутньому людство саме по собі досягне вищого досконалого стану, в якому будуть

примирені всі суперечності та розв'язані всі завдання, у що вірили і Конт, і Гегель, і Спенсер, і Маркс, «немає ніяких підстав, крім того, що у вченні про прогрес несвідомо закладено (таємно перебуває) деяке релігійне сподівання на розв'язання всесвітньої історії» [2; 224]. Християнська ідея метафізики історії, – пише вчений, – «заснована на закінченні історії виходом з історичної трагедії, з усіх її суперечностей; у цьому візьмуть участь усі людські покоління, усі, хто будь-коли жив, будуть воскресенні для вічного життя» [2; 224].

Усі покоління є для історії рівноцінними, оскільки у кожному її відрізку відбувається ускладнення двох начал, як світлого божественного начала добра, так і темного диявольського начала зла; смисл історії у розкритті їхніх суперечностей, а не у ствердженні наростання позитивного за рахунок негативного. Отже, всі покоління, включаючись у боротьбу двох сил, «мають відношення до Абсолютного, всі наближаються до Божества. У цьому є Божественна справедливість і божественна правда» [2; 223].

Підсумовуючи основні думки М. Бердяєва, можна дійти висновку, що у своїй концепції розвитку людства вчений поєднав циклічний розвиток народів і цивілізацій у земному просторі та часі з ідеєю прогресу людства, яку пов'язував із його виходом із земного світу за кордони історії у надісторію, в інші виміри буття з допомогою Бога. Сформульована М. Бердяєвим думка, про мету людства як вихід поза межі земного світу і поєднання з трансцендентною духовною надреальністю отримала відображення в сучасному пост некласичному трактуванні історичного розвитку людства, згідно з яким незважаючи на те, що «всесвітньо-історичний процес диверсується на множини різноманітних формоутворень», однаково він розуміється цілісним (тотальним). До тоталогічного трактування історії близько підходить монадологічна концепція, в якій ключове поняття «монада» «постає як Бог, Розум, Причина, Принцип усіх речей» [3; 331, 321–322], тобто причина єдності та цілісності історії.

Подібні думки щодо призначення людства викладені у праці німецького філософа К. Ясперса (1883–1969 рр.) – «Сенс і призначення історії» (1949 р.). Хоча у цій праці К. Ясперс виступає проти теорії культурних циклів, яка позиціюється у творах Г. Рюккерт, О. Шпенглера, М. Бердяєва, і не є таким оптимістом щодо завершення історії людства, з впевненістю можна сказати, що концепції вчених мають важливу точку дотику, оскільки основою їх є віра в Надсвітовий Абсолют і всі вони спрямовані, за словами К. Ясперса, проти псевдо раціоналістичних утопій, які постулюють можливість насильницького створення раю на землі, але на практиці руйнують культурні надбання людей і ввергають їх у жах громадянських братовбивчих конфліктів. «Людство, писав філософ, – має одні витоки і спільну мету. Ці витоки і ця мета нам невідомі, в усякому випадку у вигляді достовірного знання. Проте всі ми люди походимо від Адама, всі пов'язані спорідненістю, створені Богом за образом і подобою Його... З найбільшою очевидністю єдність знаходить своє вираження у вірі в єдиного Бога... Проте єдність історії, як повна єдність людства, ніколи не буде завершена, бо насильно прикута до найближчих цілей людина позбавлена здатності бачення життя в цілому, хоча вона й намагається досягнути цього бачення» [28]. Ці думки значною мірою відповідають думкам А. Тойнбі, висловленим у праці «Дослідження історії» (1934–1961 рр.), у якій він писав, що єдність людства може бути досягнута тільки поза межами його земної історії при умові поєднання його з вищим духовним божественним світом.

Теорії культурних циклів К. Ясперс протиставляє свою теорію культурних зрізів, під якими розуміє найбільш спільні для всього людства етапи розвою. Перші два зрізи історії, згідно з Ясперсом, охоплюють проміжок часу від початку людства до 1 тисячоліття до н.е. Головні їх досягнення: створення мови, знарядь праці, набуття навиків користування вогнем, створення вищих культур Єгипту, Месопотамії, Індії та Китаю. Третій історичний зріз, який К. Ясперс називав осьовий час (VIII–II ст. до н.е.), – це період духовного становлення людства, створення філософських концепцій головних релігій світу, час становлення перших в історії людства імперій, доба героїв та геніїв [28; 34–35]. Останній історичний зріз (XVII – XX ст.) – час становлення науково-технічних цивілізацій.

Повертаючись до теорій історичного циклізму, потрібно зупинитись на теорії американського культуролога російського походження П. Сорокіна (1889–1969 рр.), який, досліджуючи спільні цикли, притаманні розвитку культур різних народів, дійшов висновку, що соціальна і культурна динаміка людства являє собою циклічну зміну трьох культурних систем. Результати своєї праці вчений узагальнив у чотиритомній монографії «Соціальна і культурна динаміка. Дослідження змін у великих системах мистецтва, істини, етики, права та соціальних відносин» (Social and Cultural dynamics: A Study of Change in Major Systems of Art, Truth, Ethics, law and Social Relationships, 1937–1941). Застосовуючи логіко-смысловий метод, що передбачає виявлення головного сенсу культури, яким просякнуті всі її складові елементи, П. Сорокін виділив три загальні світові типи культури: сенситивний (чуттєвий), у якому домінує система істин, що ґрунтуються на свідченнях органів чуття, ідеаціональний, у якому

переважає система істин, що базуються на вірі в Бога і релігії, та ідеалістичний, у якому домінує система істин, що ґрунтуються на висновках розуму. На думку філософа, ці три світові соціокультурні системи по чергову змінюють одна одну, що можна простежити в історії багатьох народів і людства в цілому. Людина палеоліту була художником сенситивного типу культури, створюючи натуралістичні чуттєві образи тварин і жінок, які переважали тоді над абстрактними символами і знаками; натомість людина неоліту та енеоліту була художником ідеаціональної культури, оскільки її творчість не містила чуттєвих образів, які у цей час майже повністю були витіснені абстрактними зображеннями обожнених сил природи [15; 430,436–438,464]. В античні часи переважав сенситивний тип культури, на початку Середньовіччя – ідеаціональний, майже повністю відірваний від чуттєвої реальності, у пізньому Середньовіччі та Ренесансі – ідеалістичний, у якому чуттєвість синтезувалась з інтелектуалізмом, реальність з божественним світом.

Безумовно, вчений має рацію в тому, що в певні періоди розвитку різних народів головна увага зосереджується або на осягненні (чуттєвому та інтелектуальному) навколишнього світу, або на осягненні Бога і надприродного світу, що й породжує відповідні типи культур. Проте у більшості культур, з нашого погляду, неможливо беззаперечно визначити, як це робив П. Сорокін, що в них переважає – чуттєвість, розум чи віра в Бога. Найбільш уразливе місце теорії П. Сорокіна у тому, що вона не відкриває сенсу нескінченної циклічної динаміки трьох культурних систем, тобто мети розвою людства, оскільки перевага будь-якої діяльності, спрямованої на осягнення матеріального або духовного світу, не визначає рівня і перспектив її розвитку.

Поряд із циклічними теоріями розвитку людства у першій пол. XX ст. розвиваються релятивістські теорії, які стверджують неможливість єдиної культурної еволюції людства і протиставляють їй окремий відносний розвиток різних народів, що оцінюється тільки відносно своїх критеріїв без порівняння з іншими народами. Німецький філософ Г. Зіммель (1858–1918 рр.) у працях «Філософія культури» (1911 р.) та «Конфлікт сучасної культури» (1918 р.) писав, що у момент зародження і розвитку культурні явища відповідають життю, але згодом культура відривається від нього, втрачає життєвий зміст і перетворюється на форму, не здатну вмістити рухи життя. Отже, чергування культурних форм має свою динаміку, позбавлене доцільності та цілеспрямованості і не являє собою ні прогресу, ні регресу. «Кількісне нагромадження культурно оформленого життєвого матеріалу є процесом релятивізації (відносності) культурних цінностей» [7].

Німецько-американський етнолог Ф. Боас (1858–1942 рр.) у працях «Розум первісної людини» (The Mind of Primitive Man, 1911), «Первісне мистецтво» (Primitive Art, 1927), «Раса, мова і культура» (Race, Language, and Culture, 1940) доводив, що всі народи створюють настільки неповторну й оригінальну культуру, що їх не можна порівнювати між собою, і дослідження будь-якої культури можливе лише на основі принципу релятивізму, тобто, відносно самої себе, тільки на основі принципів того народу, який її створив, без спільних критеріїв [12. 17; 343–347]. На думку учениці Ф. Боаса – Р. Бенедикт (1887–1948 рр.), яка позиціонує крайній ступінь культурного релятивізму, культури не тільки не можна порівнювати, але й визначати ступінь їх розвою, оскільки кожна культура є наслідком свого унікального історичного процесу. У праці «Моделі культури» (Patterns of Culture, 1934) дослідниця спрямовує науковий пошук на виявлення ізоморфізму – окремішності форм культур і розвиває теорію, що кожна з них має свій центральний духовний стрижень (головну ідею) – етос, який визначає конфігурацію всіх її елементів, об'єднує їх в єдину систему. «Одна культура, – писала Р. Бенедикт, – важко досягає цінності грошей, а для іншої – вони основа повсякденної поведінки. В одному суспільстві технології неймовірно слабкі навіть у життєво-важливих сферах, в іншому, навіть такому ж «примітивному», технологічні досягнення складні і тонко розраховані на конкретні ситуації. Одні будують величезну культурну суперструктуру юності, інші – смерті, треті – загробного життя» [1]. Така позиція, з нашого погляду, правильна лише з одного боку, оскільки акцентує увагу тільки на неповторності кожної культури, повністю відкидаючи наявність спільних рис.

Крім циклічних та релятивістських теорій, наприкінці XIX – у першій пол. XX ст. як антитеза до еволюціонізму поширюється теорія дифузійнізму (від лат. *diffusio* – просочуватися, проникати). Якщо еволюціоністи стверджували, що основою розвитку всіх народів є удосконалення виробничих технологій, а більшість циклістів і релятивістів вважали головною рушійною силою духовний чинник осягнення природного та божественного світу, то дифузійністи доводили, що основою суспільного розвитку є процеси запозичення культурних феноменів з одних центрів у інші, коли кожний елемент культури виникає лише в одному регіоні і з нього поширюється по всій землі через війни, торгівлю та культурні контакти. Порівнюючи цей напрям з іншими, потрібно зазначити, що дифузійністи заперечували головний постулат еволюціонізму, що у певні стадії розвитку, притаманні всім народам, однакові культурні явища виникають у різних регіонах Землі. Вони також спростовували

головний постулат циклізму, що всім культурам притаманні однакові цикли розвою, та головний постулат релятивізму, що всі культури розвиваються незалежно одна від одної.

Основоположник дифузійзму Ф. Ратцель (1844–1904 рр.), використовуючи ідею К. Ріттера (1779–1859 рр.), що «фізико-географічна будова кожної країни є основою розвитку суспільства і визначальним фактором прогресу кожного народу», сформулював теорію життєвого простору. У незавершній монографії «Земля і життя. Порівняльне землезнавство» (1882–1904 рр.) він намагався довести, що основою формування культур усіх народів є природне середовище. «Грунт, – писав Ратцель, – визначає весь рух людини на землі – з її положенням і просторовими відносинами, облаштуванням поверхні та рослинністю. Природа діє на тіло і дух цілих народів» [13]. Під словом «грунт» учений мав на увазі навколишнє середовище, яке розумів у найширшому сенсі цього слова, від клімату, повітря, світла, небесного склепіння, що «відображається в душі людини, до землі, що обробляється орачем, і брили каміння, що нерідко увінчує один з найкрасивіших храмів» [13].

Теорія життєвого простору Ф. Ратцеля була розвинута німецькими дослідниками Л. Фробеніусом (1873–1938 рр.) та Фрицом Гребнером (1877–1934), які в дусі дифузійзму створили поняття «культурних кругів», маючи на увазі, що кожне явище культури народжується один раз у певному крузі (ареалі). Створити подібні речі у різних місцях, з погляду дифузійстів, було неможливо, адже вони були переконані у крайній обмеженості здібностей людини до винаходів. У працях: «Походження африканських культур» (1898 р.), «Проблеми культури» («Problems der kultur», 1900 р.) та «Пайдеума, описує культуру і психологію» («Paideuma, umrisse einer kultur und seelenlehre», 1921 р.) Лео Фробеніус виклав свою авторську містичну концепцію культурних кругів, у якій намагався довести, що культура кожного круга має свою «душу», містичне начало і силу впливу, названу ним «Paideuma» («виховання»). Не людина – творець культури, а навпаки – культура, породжена життєвим простором, виховує людину. «Весь процес розвитку культури проявляється у своїй істинній незалежності від людини..., – писав Л. Фробеніус. – Культура росте сама по собі, без людини, без народу» [10]. Свою точку зору вчений назвав «морфологією культури». На його думку, культура подібна до містичної істоти, що народжується з природних умов, потребує догляду, під яким він розумів людське господарство (полювання, риболовля, землеробство, скотарство), і може бути перенесена людьми на інший ґрунт, де буде розвиватись по-новому. «У культури немає ніг (die Kultur hat keine Beine)» і тому вона заставляє людину переносити себе [10]. Отже людина або народ – це не творець, а лише носій, точніше, переносник культури. Містична теорія культури Фробеніуса не раз піддавалась критиці, натомість розроблена ним чітка схема ранніх стадій релігії: анімалізм, магізм, соляризм – визнається його найбільшою заслугою у дослідженні первісного суспільства.

Подібну до містичної теорії культурних кругів Лео Фробеніуса створив дослідник культур Океанії – Фриц Гребнер (1877–1934 рр.). З погляду вченого, будь-які явища культури, де б вони не траплялись, є причетними до певного культурного кола і виходять з одного центра. Хоч про який би культурний феномен йшлося – лук і стріли, чоловічі союзи, тотемізм, повітряні поховання, місячну міфологію – кожний з них, на думку Ф. Гребнера, з'явився в історії людства лише раз в якомусь одному місці, належав до однієї культури і разом із нею поширився усіма країнами. Методична слабкість теорії культурних кіл була настільки очевидною, що Ф. Гребнер і сам у якійсь мірі це відчував і поступово відходив від неї. У своїй пізній праці «Етнологія» (1923 р.) він намагався порушити питання про спільні закономірності в історії культури, хоча поняття закономірності розумів вузько, зводячи його тільки до «спільних законів духовного життя» [20].

Із позицій дифузійзму розглядає історію первісного суспільства молодший сучасник Л. Фробеніуса та Ф. Гребнера – австрійський археолог О. Менгін (1888–1973 рр.). У праці «Всесвітня історія кам'яного віку» (1930 р.) він виділяє «культуру ручного рубила», «культуру відщепу» і «культуру кістки», з яких утворились згодом «міська», «сільська» та «пастуша» культури. З погляду О. Менінга, розвиток первісного суспільства був результатом міграції окремих племен, що належали до цих трьох культурних кругів [19; 15].

На позиціях дифузійзму початку ХХ століття стояв відомий британсько-австралійський дослідник первісного суспільства Вір Гордон Чайлд (1892–1957 рр.). У першому виданні монографії «Світанок європейської цивілізації» (The Dawn of European Civilization 1925) він стверджував, що джерелом європейської цивілізації була культура Близького Сходу, чим здобув славу «лідера британського дифузійзму». Проте згодом учений уникав перебільшення ролі дифузійзму й об'єктивно оцінював значення дивергентної еволюції та дифузії досягнень культури в розвитку європейського суспільства. Синтезуючи накопичені знання щодо первісної та давньої історії і спираючись на марксистську методологію, Г. В. Чайлд у працях «Що сталося в історії» («What Happened in History», 1942), «Відновлення минулого» (1956 р.), «Передісторія європейського

суспільства» (Prehistory of European Society, 1957) та ін. створив свою універсальну концепцію розвитку людства, основою якої є технічний розвиток, що спричинив дві революції: неолітичну, в результаті якої відбувся перехід до відтворювальних форм виробництва, землеробства, скотарства, виникнення сільських поселень, і урбаністичну революцію, що проявилась у виникненні міст, держав і цивілізацій. Одним із перших Г. В. Чайлд почав писати не тільки про цивілізацію взагалі, а про кілька цивілізацій, виокремивши десять їх головних ознак: виникнення міст, писемності, соціальної стратифікації, державного апарату, розвиток науки і мистецтва та ін. [26]. У ході наукової дискусії американський археолог К. Клакхолм запропонував скоротити список Г.Чайлда до трьох ознак: виникнення міст, монументальних споруд і писемності.

Висновки. Тема культурно-історичного розвитку людства була і є однією з найбільш глобальних та значимих, вирішення проблем якої, базується на дисциплінарному перетині філософії, історії, археології, антропології, культурології, соціології, політології та багатьох інших наук. З множини питань, на які намагались знайти відповідь дослідники культурної еволюції, можна виділити кілька головних: 1. Який характер має загальний культурний розвиток суспільства – лінійно-поступальний чи циклічний? 2. Чи існує єдність всесвітньо-історичного процесу, чи кожна цивілізація (нація) розвивається сама по собі? 3. Що є першоосновою розвитку суспільства – матеріально-технічна база чи духовність? 4. У чому смисл історії людства? Представники еволюційного напрямку відстоювали ідею однолінійного всесвітньо-історичного процесу, головною рушійною силою якого, з погляду просвітителів XVIII ст. (Ш.Монтеск'є, Ф. Вольтера, А. Тюрго, Ж. Кондорсе, І. Фіхте, І. Канта та ін.), є божественний та людський розум, а з погляду представників еволюційної школи XIX ст. (Ф. Г. Клемма, А. Бастіана, Г. Спенсера, Д. Ф. Мак-Леннана, Д. Лаббока, Е. Тайлора, Л. Г. Моргана, Ф. Енгельса) – матеріальний технічний прогрес, удосконалення виробничих технологій, внаслідок якого виникають зміни в соціальних відносинах і в духовному розвої. Адепти циклічного напрямку (Д. Віко, Г. Рюккерт, М. Данилевський, О. Шпенглер, Г. Зіммель та ін.) розробляли концепції, які заперечували єдиний еволюційний процес, протиставивши йому циклічний розвиток окремих культур, рушійною силою якого є не матеріальні, а духовні чинники. Представники релятивізму (В. Боас, Р. Бенедикт) доводили, що культури розвиваються ізольовано, тому для їх оцінювання не існує спільних критеріїв, і кожен з них можна оцінювати лише відносно самої себе, на основі її власних принципів. Навпаки, з погляду дифузійністів (К. Ріттера, Ф. Ратцеля, Л. Фробеніуса, Ф. Гребнера, О. Менгіна, В. Чайлда), основою розвитку людства є взаємопроникнення культурних досягнень, точніше, запозичення культурних феноменів з одних центрів у інші.

Отже, створити глобальну концепцію культурної еволюції людства, мислителям XVIII – п. пол. XX ст. не вдалось. Найбільш яскравою постановкою у філософії к. XIX – п. пол. XX ст. можна вважати М. О. Бердяєва, оскільки сформульована ним у праці «Смисл історії» думка про головну мету людства як вихід у надісторію, в трансцендентну божественну надреальність, мала значний вплив на концепції філософів др. пол. XX – поч. XXI ст. Вона була розвинута К. Ясперсом в праці «Сенс і призначення історії» (1949 р.), Арнольдом Тойнбі в «Дослідженні історії» (1934–1961 рр.), у сучасному постнекласичному трактуванні історії людства як тотального цілісного процесу, головною рушійною силою якого, не заперечуючи значної ролі матеріального фактору, визнаються спільні зусилля та дії людства з надсвітровою субстанцією – Абсолютним Розумом, названим у релігіях Богом.

Список використаної літератури

1. **Бенедикт Рут** [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://ru.wikipedia.org/wiki>.
2. **Бердяев Н. А.** Смысл истории. Опыт философии человеческой судьбы. Изд. II. YMCA – PRESS/ 11/ rue de la Montagne S-te Genevieve. Paris. 1969. 269 с.
3. **Бойченко І. В.** Філософія історії: Підручник. Київ: Знання, КОО, 2000. 723 с. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://westudents.com.ua/glavy/95514-3433-tsiklchna-filosofya-stor-vko.html>; <http://pidruchniki.com>. З посиланням на працю: Морган Льюїс Г. Древнее общество или исследование линий человеческого прогресса от дикости через варварство к цивилизации. Ленинград : Изд-во Ин-та народов Севера ЦИК СССР, 1934. С.3.
4. **Гегель Г. В. Ф.** Лекции по философии истории. СПб.: Наука, 1993.
5. **Гердер И. Г.** Ещё один опыт философии истории для воспитания человечества. *Гердер И. Г. Избранные произведения*. М.,Л. : ГИХИ, 1959.
6. **Енгельс Ф.** Людвіг Фейєрбах і кінець німецької класичної філософії [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://pidruchniki.com/17530607/filosofiya/fridrih_engels_lyudvig_feyyerbah_kinets_klasichnoyi_nimetskoyi_filosofiyi.
7. **Зіммель Іонін Л. Г.** Новая философская энциклопедия [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://iphras.ru/elib/1134.html>.
8. **Історичний прогрес:** версія Данилевського [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://pidruchniki.com/13870625/filosofiya/istorichniy_progres_versiya_danilevskogo.

9. *Клемм Фридрих Густав* [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://ru.wikipedia.org/wiki>.
10. *Культурная морфология Фробениуса* [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://studopedia.org/9-18736.html>.
11. *Монтескье Ш. Л.* О духе законов. *Монтескье Ш. Л. Избранные произведения*. Москва: Политиздат, 1955.
12. *Овчаренко В. И.* Франц Боас (биография) [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://sites.google.com/site/psychoanalysisbiography/Home/b/boas>.
13. *Ратцель Ф.* [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://ru.wikipedia.org/wiki>.
14. *Рюккерт Г.* [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://ru.wikipedia.org/wiki>.
15. *Сорокин П.* Человек. Цивилизация. Общество / Общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Сомогонов: Пер. с англ. Москва: Политиздат, 1992. 543 с.
16. *Тайлор Э. В.* Первобытная культура (пер. Д. Коропчевского). Москва : Изд-во полит. лит., 1989. С. 31 [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.e-reading.club/chapter.php/92753/10/Tailor_-_Pervobytnaya_kul%27tura.html.
17. *Терентьева Ю. С.* Антология исследования культуры. СПб: Университет. книга, 1997. Т. 1. Эволюция или диффузия. С. 343–347.
18. *Тойнбі А.* Дослідження історії Т. 1 (скорочена версія томів I – VI Д. Ч. Сомервелла) /Пер з англ. В. Шовкуна. Київ : Основи, 1995. 614 с.
19. *Токарев С. А.* Четыре основные концепции исторического процесса. *Древняя Русь и славяне*. Москва : Наука, 1978. С. 10–20.
20. *Учение о «культурных кругах» Ф. Гребнера* [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://studopedia.org/9-18737.html>.
21. *Філософські політико-правові ідеї Джамбатіста Віко* [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://osvita.ua/vnz/reports/philosophy/13318/>.
22. *Формозов А. А.* Проблема древнейшего человека в русской печати XIX столетия (наука, церковь, цензура). *Сов. археология*. Москва : Наука. 1982, № 1. С. 5–20.
23. *Формозов А. А.* Начало изучения каменного века в России. Москва : Наука, 1983. 126 с.
24. *Фролов Б. А.* Первобытная графика Европы. Москва : Наука, 1992. 200 с. С. 24. З посиланням на працю: Фогт К. Первобытная история человека Москва: Знание, 1871. № 1. С. 13.
25. *Холл М. П.* Энциклопедическое изложение масонской герметической каббалистической и розенкрейцеровской символической философии / М.П. Холл; пер. с англ. В. Целищева. Москва: АСТ. : Астрель, 2004. 478 с.
26. *Чайлд Вир Гордон* [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://ru.wikipedia.org/wiki>.
27. *Шпенглер О.* Закат Европы. Т. 1. Москва – Петроград, 1923. С. 20, 23, 24.
28. *Ясперс К.* [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki>.

References

1. *Benedyt Rut* [Elektronny resurs]. Rezym dostupu: <https://ru.wikipedia.org/wiki>.
2. *Berdaev N. A.* Smysl istorii. opyt filosofii chelovecheskoy sudby. Vtoroe izdanie. YMCA – PRESS/ 11/ rue de la Mantagne S-te Genevieve. Paris. 1969. 269 s.
3. *Boychenko I. V.* Filosofiya istorii: Pidruchnyk. Kyiv: T-vo «Znanna», KOO, 2000. 723 s. [Elektronny resurs]. Rezym dostupu: <http://westudents.com.ua/glavy/95514-3433-tsikhna-filosofya-stor-vko.html>; http://pidruchniki.com/13380920/filosofiya/spivvidnoshennya_dikist_varvarstvo_tsivilizatsiya_traktuvannya_morgana-engelsa. Z posylannam na pratsu: Morgan Luis G. Drevnee obschestvo ili issledovanie liniy chelovecheskogo progressa ot dikosti cherez varvarstvo k tsivilizatsii. Leningrad.: Izd-vo In-ta narodov Severa, 1934. S. 3.
4. *Gegel G. V. F.* Lektsii po filosofii istorii. Sankt Peterburg: Nauka, 1993.
5. *Gerder I. G.* Escho odin opyt filosofii istorii dla vospitaniya chelovechestva. Gerder I.G. *Izbrannye proizvedeniya*. Moskva–Leningrad: GII, 1959.
6. *Engels F.* Ludvig Feyerbah i kinets nimetskoi klasychnoi filosofii [Elektronny resurs]. Rezym dostupu: http://pidruchniki.com/17530607/filosofiya/fridrih_engels_lyudvig_feyyerbah_kinets_klasichnoyi_nimetskoyi_filosofiyi.
7. *Zimmel Ionin L. G.* Novaya filosofskaya entsiklopediya [Elektronny resurs]. Rezym dostupu: <http://iphra.ru/elib/1134.html>.
8. *Istorychny progress: versiya Danilevskogo* [Elektronny resurs]. Rezym dostupu: http://pidruchniki.com/13870625/filosofiya/istorichniy_progres_versiya_danilevskogo.
9. *Klemm, Fridrih Gustav* [Elektronny resurs]. Rezym dostupu: <https://ru.wikipedia.org/wiki>.
10. *Kulturnaya morfologiya Frobeniusa* [Elektronny resurs]. Rezym dostupu: <http://studopedia.org/9-18736.html>.
11. *Monteskye SH. L.* O duhe zakonov. *Monteskye SH.L. Izbrannye proizvedeniya*. Moskva: Politizdat, 1955.
12. *Ovcharenko V. I.* Frants Boas (biografiya) [Elektronny resurs]. Rezym dostupu: <https://sites.google.com/site/psychoanalysisbiography/Home/b/boas>.
13. *Ratsel Fridrih* [Elektronny resurs]. Rezym dostupu: <https://ru.wikipedia.org/wiki>.
14. *Rukkert Genrih* [Elektronny resurs]. Rezym dostupu: <https://ru.wikipedia.org/wiki>.
15. *Sorokin P.* Chelovek, tsivilizatsiya, obschestvo / Obsch. red., sost. i predisl. A.U. Somogonov: Per. s ang./ Moskva: Politizdat, 1992. 543 s.

16. **Taylor E. V.** Pervobytnaya kultura (perevod D. Koropchevskogo). Moskva: Izdatelstvo politicheskoy literatury, 1989. [Elektronnyy resurs]. Rezym dostupu: http://www.e-reading.club/chapter.php/92753/10/Tailor_-_Pervobytnaya_kul%27tura.html.
17. **Terentyeva U. S.** Antologiya issledovaniya kultury. Sankt Peterburg: Universitetskaya kniga, 1997. T. 1. Evolutsiya ili diffuziya.
18. **Toynbi Arnold.** Doslidzenna istorii. T.I (skorochena versiya tomiv I – VI D.CH. Somervella) / Per. z angl. V. Shovkuna. Kyiv: Osnovy, 1955. 614 s.
19. **Tokarev S. A.** Chetyre osnovnye kontseptsii istoricheskogo protsessa // Drevnaya Rus i slavane. Moskva: Nauka, 1978. S. 10–20.
20. **Ucheniye o «kulturnyh krugah» Fritsa Grebnera** [Elektronnyy resurs]. Rezym dostupu: <http://studopedia.org/9-18737.html>.
21. **Filosofski polityko-pravovi idei Djambatista Viko** [Elektronnyy resurs]. Rezym dostupu: <http://osvita.ua/vnz/reports/philosophy/13318>.
22. **Formozov A. A.** Problema drevneyshogo cheloveka v russkoy pechati XIX stoletiya (nauka, tserkov, tsenzura). Sovetskaya arheologiya. Moskva: Nauka, 1982, № 1. S. 5 – 20.
23. **Formozov A. A.** Nachalo izucheniya kamennogo veka v Rossii. Moskva: Nauka, 1983. 126 s.
24. **Frolov B. A.** Pervobytnaya grafika Evropy. Moskva: Nauka, 1992. 200 s. S. 24. Z posylannam na pratsu: Fogt K. Pervobytnaya istoriya cheloveka // Znanie, 1871. № 1. S. 13.
25. **Holl M. P.** Entsiklopedicheskoye izlozheniye masonskoy germeticheskoy kabbalicheskoy I rozenkreytserovskoy simvolicheskoy filosofii / M.P. Holl; per. s angl. V. Tselischeva. Moskva: AST: Astrel, 2004. 478 s.
26. **Chayld Vir Gordon** [Elektronnyy resurs]. Rezym dostupu: <https://ru.wikipedia.org/wiki>.
27. **Supengler O.** Zakat Evropy. T. I. Moskva – Petrograd, 1923.
28. **Yaspers Karl** [Elektronnyy resurs]. Rezym dostupu: <https://ru.wikipedia.org/wiki>.

КОНЦЕПЦИИ РАЗВИТИЯ МИРОВОЙ КУЛЬТУРЫ В ИССЛЕДОВАНИЯХ XVIII – ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XX ст.

Бондарчук Ярослава Витальевна – кандидат искусствоведения, доцент
кафедры документоведения и информационной деятельности,
Национальный университет «Острожская академия», г. Острог

Рассматриваются главные концепции культурной эволюции человечества, возникшие в XVIII – п. пол. XX в. Выявлено, что многообразие научных направлений, касающихся этой темы (эволюционизм, циклизм, диффузионизм, релятивизм и др.) обуславливается акцентированием разных вопросов в её проблематике. Выяснено, какие главные идеи мыслителей XVIII – п. пол. XX в. стали основой для дальнейшего развития концепций всемирно-исторического процесса.

Ключевые слова: культурная эволюция человечества, диалектико-материалистическое понимание истории, эволюционизм, циклизм, диффузионизм, релятивизм, тоталогическая трактовка всемирно-исторического процесса, монадологическая концепция.

CONCEPTS OF DEVELOPMENT OF WORLD CULTURE IN RESEARCHES OF XVIII – FIRST HALF OF XX CENTURIES

Bondarchuk Yaroslava – Candidate of Art criticism, Associate Professor of the
Department of Document Studies and Information Activities.
The National University «Ostroh Academy»

The article deals with main concepts of the cultural evolution of mankind that arose in the XVIII – the first half of XX centuries. Is revealed that the variety of scientific areas (evolutionism, cyclism, diffusionism, relativism) related to this topic, is determined by the emphasizing of various the questions in this issues. It was found out what the main ideas of thinkers of the XVIII – first half of the twentieth century became the basis for the further development of the concepts of the world historical process.

Key words: cultural evolution of mankind, dialectical-materialistic understanding of history, evolutionism, cyclism, diffusionism, relativism, totalological interpretation of the world-historical process, monadological concept.

UDK 008 (100)

CONCEPTS OF DEVELOPMENT OF WORLD CULTURE IN RESEARCHES OF XVIII – FIRST HALF OF XX CENTURIES

Bondarchuk Yaroslava – Candidate of Art criticism, Associate Professor of the
Department of Document Studies and Information Activities.
The National University «Ostroh Academy»

The aim of the article to consider the concepts of cultural development of mankind belonging to the authors of the XVIII - the first half of the twentieth century in the chronological sequence of their creation, to tracker the

continuity in development of ideas, and identify which of them became the basis for theories of world-historical development, created in the second half of the XX – in early XXI century.

The methodological basis of the research were works by Nicolay Berdyaev, Pitirim Sorokin, Manly Hall, Arnold Toynbee, Aleksandr Formozov, Sergey Tokarev, Ivan Boychenko and other authors.

Results. The theme of cultural and historical development of mankind has been and is one of the most global and significant, the solution of which is based on the disciplinary intersection of philosophy, history, archeology, anthropology, cultural studies, sociology, political science and many other sciences. Of the many questions that researchers of cultural evolution have sought to answer, there are several major ones: 1. What is the general cultural development of society – linearly progressive or cyclical? 2. Is there a unity in the world-historical process, or does every civilization (nation) evolve on its own? 3. What is the basis for the development of society - material and technical base or spirituality? 4. What is the point of history of mankind? Representatives of the evolutionary trend defended the idea of a one-line world-historical process, the main driving force of which, from the perspective philosophers of the Enlightenment of the XVIII century (S. Montesquieu, F. Voltaire, A. Turgo, J. Condorse, I. Fichte, I. Kant and others) is a divine and human mind, and from the perspective of the evolutionary school of the 19th century. (F. G. Clemm, A. Bastian, G. Spencer, D. F. McLennan, D. Labbock, E. Tylor, L. G. Morgan, F. Engels) – material technical progress, improvement of production technologies, as a result of which there are changes in social relations and in spiritual development. Proponents of the cyclical direction (D. Vico, G. Rukert, M. Danilevsky, O. Spengler, G. Simmel, etc.) developed concepts that denied a single evolutionary process, argued the cyclical development of individual cultures, the driving force of which are not material, but spiritual factors. Representatives of relativism (V. Boas, R. Benedict) argued that cultures evolve in isolation, so that there are no common criteria for evaluating them, and each of them can only be evaluated in relation to itself, based on its own principles. On the contrary, from the perspective of the diffusionists (K. Ritter, F. Ratzel, L. Frobenius, F. Grebner, O. Mengin, V. Child), the basis of human development is the interpenetration of cultural achievements, more precisely, the borrowing of cultural phenomena from one center to another. Thinkers of XVIII – the first half of the twentieth century failed to create a global concept of the cultural evolution of mankind.

The most striking figure in the philosophy of the first half of the twentieth century. can be considered M. O. Berdyaev, because he formulated in his work «The Meaning of History», the idea of the main purpose of mankind as a way out into the prehistory, into transcendental divine over reality, had a significant impact on the concepts of philosophers of the second half of the twentieth – early of XXI century. It was developed by K. Jaspers in the work «The Meaning and Purpose of History» (1949), by Arnold Toynbee in «The Study of History» (1934–1961), in the modern post-classical interpretation of the history of mankind as a total process, the main driving force of which, without denying the significant role of the material factor, are recognized joint efforts and actions of mankind with the supernatural substance – the Absolute Reason, named in the religions by God.

Novelty of the article is to summarize and compare the concepts of cultural development of mankind, expressed in the works of the adherents of evolutionism, cyclism, relativism, diffusionism and determining their impact on the further study of this topic in the second half of XX – early of the XXI century.

The practical significance of this study is that the results can be used in teaching courses of the History of Philosophy, the history of world culture, when writing works on the history of culture.

Key words: cultural evolution of mankind, dialectical-materialistic understanding of history, evolutionism, cyclism, diffusionism, relativism, totalological interpretation of the world-historical process, monadological concept.

Надійшла до редакції 9.10.2019 р.

УДК 7.067

ТОВАРИСЬКИЙ РУХ ЯК ЧИННИК КУЛЬТУРНО-МИСТЕЦЬКОЇ КОМУНІКАЦІЇ У ПОЛІЕТНІЧНОМУ СЕРЕДОВИЩІ МІСТА (НА ПРИКЛАДІ СТАНІСЛАВОВА ПЕРШОЇ ПОЛ. XIX – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XX СТ.)

Романюк Леся Богданівна – кандидат мистецтвознавства, доцент,
ДВНЗ «Прикарпатський національний
університет імені В. Стефаника, м. Івано-Франківськ
orcid.org/0000-0003-0206-7420
DOI.org/10.35619/ucpmk.vi31.213
leromanyk@ukr.net

Репрезентовано динаміку поширення товариського руху у Станіславові (нині Івано-Франківську) в контексті поліетнічного середовища міста другої пол. XIX – першої третини XX ст. Досліджено практику низки українських, польських, єврейських громадсько-просвітницьких товариств, серед яких «Просвіта», «Рідна школа», «Руська Бесіда», «Союз українок», «Каменярі», «Фрогсін», «Гаскала», «Лютня», «Гармонія клейова» та інших, які виявилися активними комунікаторами у музично-мистецькій сфері. Охарактеризовано широкий спектр діяльності цих організацій в таких аспектах: заснування хорів, оркестрів, аматорських театральних гуртків; навчання диригентів для гуртків; відкриття освітніх курсів для режисерів і диригентів; влаштування